

УДК 332.025.28:334.716

О. В. Шкільов,
д. е. н., професор кафедри економіки підприємства,
Національний університет біоресурсів і природокористування України

РИНКОВІ РЕФОРМИ ПРИВАТИЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ, ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ТА ЇХ НАСЛІДКИ

O. Shkilov,
Ph.D., professor of business economics, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

MARKET REFORMS PRIVATIZATION OF INDUSTRIAL ENTERPRISES, LAND RESOURCES AND THEIR CONSEQUENCES

У статті розглядаються економічні механізми, які присутні у законодавчо-правовій базі роздержавлення та приватизації промислових підприємств, паювання земель і майна в сільському господарстві що базуються на пошуку можливості отримати без викупу ці основоположні засоби виробництва. Досліджено ці процеси і запропоновано заходи щодо усунення цих негативів.

The article discusses the economic mechanisms that are present in the legislative and regulatory framework of privatization of industrial enterprises, sharing land and property in the agriculture-based search without compensation to obtain these fundamental means of production. Investigated these processes and suggests measures to eliminate these negatives.

Ключові слова: ринкові реформи, земельні ресурси, роздержавлення, приватизація, паювання земель.

Key words: market reform, land resources, deregulation, privatization, land sharing.

ВСТУП

Ринкові реформи переходу від соціалістичної суспільної формації до ринкової капіталістичної, відбувались в Україні при створенні законодавчо-правової бази в складних соціально-економічних та політичних умовах. Приватизація промислових підприємств відбувалась не прозоро. Для визначення частки безкоштовної передачі майна усім громадянам України було прийнято Закон України "Про приватизаційні папери" як особливий вид державних цінних паперів для приватизації, і кожен громадянин отримав певну суму коштів цих паперів для безкоштовної приватизації, що давало можливість приватизувати певні підприємства безкоштовно.

В аграрному секторі економіки була прийнята ідеологія реформування земельних відносин всупереч будь-якої логіки і економічного змісту щоб роздати сільськогосподарські угіддя селянам, які працювали в сільськогосподарських підприємствах 15—20 років безкоштовно. Відомо, що ця категорія селян не маючи засобів виробництва не зможе її обробляти і організувати виробництво на сучасній інноваційній основі. В даній статті розкриваються економічні механізми щодо змін власності на земельні угіддя, які б належали громадянам країни і раціонально використовувались.

АНАЛІЗ ПОПЕРЕДНІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Вагомий внесок у розробку теоретичних та прикладних аспектів роздержавлення промислових підприємств та паювання земель і передачу їх у приватну власність селянам широко досліджені у працях: Л. Абалкіна, В. Андрійчука, Ю. Бажала, А. Бойка, В. Галушко, А. Гальчинського, В. Коцюбинського, І. Лукінова, І. Лазні, С. Мочерного, О. Оніщенко, В. Рибалкіна, А. Чухна, В. Юрчишина та ін. Відомими є праці зарубіжних вчених: Дж. Гелбрейта, Х. Джона, Я. Корнаї, В. Леонтьєва, П. Самуельсона, І. Шумпетера та ін.

Узагальнення здобутків з різних питань власності, які містяться в працях названих та інших вчених висвітлені питання власності та її змін щодо становлення ринкових відносин. Однак економічні механізми реформування власності та її ефективного використання у виробничій діяльності досліджено недостатньо, чому і присвячена названа стаття.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою дослідження даної проблеми є розробка науково-методичних рекомендацій та практичних пропозицій у сільськогосподарському виробництві ефективних заходів регулювання системи організаційно-економічних, техніко-технологічних та соціальних умов.

Таблиця 1. Вартість основних виробничих фондів та вкладів населення в установах ощадного банку по республіках СРСР на кінець 1990 р.

Республіка	1990 р.		
	Вартість основних виробничих фондів, млрд крб. (руб)	Сума вкладів населення, млрд крб. (руб)	Питома вага вкладів до наявності виробничих фондів, %
СРСР	1980	381,4	19,2
Росія	1228	216,4	17,6
Україна	304	84,9	27,9
Білорусь	68	16,7	24,5
Республіка Узбекистан	66	8,4	12,7
Казахська РСР	113	14,2	12,5
Республіка Грузія	27	8	29,7
Азейбарджанська республіка	29	3,7	12,7
Литовська республіка	27	6,8	25,2
Республіка Молдова	21	4,6	21,9
Республіка Таджикистан	13	1,9	14,6
Латвійська республіка	20	3,6	18,0
Республіка Киргистан	15	2,2	14,7
Республіка Вірменія	16	5,9	36,8
Туркменська РСР	19	1,8	9,5
Естонська республіка	13	2,2	16,9

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

У результаті шестирічних досліджень названої проблеми за темами "Орендні відносини в сільськогосподарському виробництві" та "Ефективність використання орендованих земель та збереження їх родючості" отримали наступні результати.

Проаналізувавши перетворення власності державних промислових підприємств у приватну, в процесі визначення порядку роздержавлення було розглянуто три концепції.

Перша концепція базувалась на безкоштовному розподілі майна визначених до приватизації підприємств, керуючись тим, що заробітна плата працівників України була низькою і громадяни мають право на безкоштовне отримання у власність виробничих об'єктів. Але цю концепцію було відхилено як таку, що не зможе змінити ставлення громадян до своєї власності як і до державної.

Друга концепція передбачала викуп майна громадянами за досвідом постсоціалістичних країн Європи, де в основі приватизації існував саме такий метод, не було прийнято, що обгрунтовувалось відсутністю коштів, як уже сказано, оскільки заробітна плата була низькою і викуп підприємств не буде здійснено. Але цей аргумент був не обгрунтованим. За статистичними даними 1990 року (довідник статистичних даних СРСР за 1990 р.) свідчить, що громадянам СРСР було достатньо коштів, що зберігались лише у ощадбанках, які становили суму грошей, що дорівнювали вартості 19% виробничих фондів СРСР. Дані, що характеризують наявність коштів у збербанках в республіках СРСР, наведені у таблиці 1.

Дані таблиці 1 свідчать, що в цілому по СРСР питома вага вкладів становила 19,2% до вартості основних виробничих фондів з коливанням від 9,5% у Туркменській РСР до 36,8% у Вірменії. В Україні сума вкладів населення становила 304 млрд крб. або 27,9% вартості виробничих фондів. Тобто вклади наблизились до третини наявності виробничих фондів, що повністю забезпечувало придбання об'єктів, які виставлялись на продаж за ринковими принципами. Отже, громадяни об'єднуються у відповідні групи, кооперати-

ви могли викупати виробничі об'єкти, створювати акціонерні товариства і здійснювати виробничу діяльність.

Третя концепція, яка була прийнята, передбачала частково виробничі фонди роздати безкоштовно, а частково викупати. Для визначення частки безкоштовної передачі майна усім громадянам було прийнято відповідний Закон України "Про приватизаційні папери" як особливий вид державних цінних паперів для приватизації, і кожен громадянин, включаючи народжених дітей, що становило на тодішню грошову одиницю 1 млн 50 тис. купоно-карбованців отримали громадяни як сертифікат при викупі виробничих об'єктів.

Стаття 7 названого закону передбачала посередницьку діяльність обміну цих паперів на акції, а стаття 9 дозволяла створення довірчих товариств для обслуговування обміну приватизаційних, майнових сертифікатів при розміщенні вкладів в об'єкти приватизації. Причому створення цих довірчих товариств було не прозорим і після збору відповідної суми на об'єкти приватизації ці товариства самоліквідувались, і приватизаційні об'єкти, як повідомлялись у засобах масової інформації, ставали безкоштовно придбаними в переважній більшості особами колишньої партійно-владної номенклатури та членами їх сімей. Це дає підстави стверджувати, що така концепція була свідомо створена щодо безкоштовної приватизації у приватну власність державних підприємств.

Реформування власності в сільському господарстві також базувалась на безкоштовній передачі майна і землі у приватну власність селян. Була прийнята ідеологія реформування земельних відносин в Україні всупереч будь-якої логіки і економічного змісту, щоб роздати

сільськогосподарські угіддя селянам, які працювали в сільськогосподарських підприємствах 15—20 років, або вийшли на пенсію в цей період до початку паювання земель вирішувалось на загальних зборах колгоспів і радгоспів (саме такі строки встановлювались при визначенні категорії пайовиків, яким наділялись земельні паї). При цьому не було будь-якого обґрунтування щодо попередніх поколінь чи прийдешніх. Не визначено, як держава повинна використовувати роздані у приватну власність землі при вирішенні питань відводу земель при видобуванні корисних копалин: нафти, газу, вугілля, залізної руди, будівництві заводів, фабрик, енергетичних ліній, доріг і таке інше.

Земля набула статусу приватної у дрібного власника з правом передачі її у спадок, даруванні, міні-продажу. Причому було цілком очевидно, що селянин, який не має засобів виробництва не зможе її обробляти і організувати товарне виробництво на сучасній інноваційній основі, технологічній основі, що і масово спостерігається в практиці сільськогосподарсько-го виробництва.

Відомо, що земля є особливим видом виробництва, яке забезпечує всебічне існування людства. Французький письменник Мармонтель Жак Франсуа (1723—1799 рр.) щодо землі висловився так: "Земля есть торжественный дар, который природа сделала человеку". У статті 1 Земельного Кодексу України, прийнятому 25 жовтня 2001 р. зазначено "Земля є національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави".

Однак, починаючи з 1992 року, перших кроків переходу до ринкової економіки, спостерігаються майже миттєві державні заходи щодо прискорення приватизації земель. Уже в січні 1992 р. прийнято Закон України "Про форми власності на землю", в якому передбачено:

1. Запровадити в Україні поряд з державною — колективну і приватну форми власності на землю.

2. Встановити, що власність на землю в Україні має такі форми: державна, колективна, приватна. Всі форми власності є рівноправними.

На цьому етапі земельної реформи було встановлено, що розподіл землі на паї може бути здійснений за рішенням трудового колективу господарства за одним із чотирьох варіантів:

1) у середньому розмірі на одного повнолітнього працівника колективного (державного) підприємства, включаючи пенсіонерів;

2) на середньорічного працівника, зайнятого в сільськогосподарському виробництві;

3) загальну кількість осіб, які працюють у сільському господарстві; пенсіонерів, які раніше працювали в сільському господарстві та проживають у сільській місцевості; при згоді трудового колективу і на осіб, зайнятих у соціальній сфері на селі (школа, лікарні, дитячі заклади, будинки культури, побутове обслуговування, зв'язок, торгівля, працівники Рад народних депутатів, правоохоронні органи, що обслуговують працівників даного господарства);

4) пропорційно до майнових паїв — на 1000 грн. майнового паю.

Однак паювання землі, яке здійснено за рішенням трудового колективу за названими чотирма варіантами (така норма не відповідає законодавчим положенням щодо приватизації земель), викликало масове незадоволення селян та створювало конфліктні ситуації. Враховуючи такі складні обставини в країні, Указом Президента України від 10 листопада 1994 року "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" було скасовано цей варіантний розподіл землі на паї. Указом Президента України "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" від 8 серпня 1995 року вказано, що "Право на земельну частку (пай) мають усі члени колективних господарств будь-яких організаційних форм, а розміри в умовах кадастрових гектарах є рівними". Така система передачі земель сільськогосподарського призначення у приватну власність з правом продажу масовим дрібним власником, що отримав її безкоштовно викликала в суспільстві занепокоєння щодо продажу розпайованих земель та руйнування її родючості. З'явилися погляди, що це була продумана стратегія, яка дозволяла скупити у селян землі за безцінь не виробниками сільськогосподарської продукції, а тими особами, що набули капітал за рахунок інших джерел, що і спостерігається нині в Україні. Враховуючи ці обставини Верховна Рада України у 2001 р. прийняла мораторій (заборону) на продаж розпайованих сільськогосподарських угідь, який неодноразово продовжувався і діє до тепер.

Тому реалізація права власності на пай може відбуватись лише через орендні відносини пайовиків з керівниками сільськогосподарських підприємств різних форм власності і господарювання. На початковому етапі (1992—2000 рр.), розпайовані землі колгоспів і радгоспів передавались в оренду у колективні підприємства, найманими працівниками яких, були і власники земельних паїв.

Таблиця 2. Найбільші українські латифундисти

№	Назва латифундиста	Розмір латифундії, тис. га	Власник латифундії
1	ТОВ «Українські аграрні інвестиції»	330	«Firstmed Management Limited» (Кіпр)
2	Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча	225	Володимир Бойко
3	Нафком-Агро	220	Олександр Кравчук (син першого Президента України Леоніда Кравчука)
4	Миронівський хлібопродукт	180	MHP S.A. (Люксембург)
5	Астарта Київ	166	Astarta Kiev NV (Нідерланди)
6	Дакор	163	Dakor Agro Holding (Кіпр)
7	Агрохолдинг «Мрія»	158	Bank of New York (США)
8	Агротон	150	Юрій Журавльов
9	Приват Агро-Холдинг	150	Ігор Коломойський, Генадій Боголюбов
10	Райз Агро	130	Віталій Цехмістренко, Ярослав Краснопольський
11	УкрРос	105	Сергій та Олександр Федоренко
12	Лотуре	101	Олександр Милай
13	Стіомі Холдинг	98	Михайло Стадник (Україна, Ізраїль)
14	«Укрзернопром Агро»	96	MCB Agrikole Holding AG (Австрія)
15	Синтал-Д	94	Sintal Agrikulture Publik Ltd (Кіпр)
16	Укрпромінвест	88	Петро Порошенко
17	Кернер груп	85	Namsen Ltd (Кіпр)
18	Індустріальна молочна компанія	85	Олександр Петров
19	Сварог Вест Груп	75	Костянтин Грогоришин (Росія)
20	Нібулон	70	Олексій Вадатурський
21	Лендком Україна	70	Lendkom Internacional PLC (Велика Британія)
22	Агрофірма «Шахтар»	62	Єфим Звягільський
23	Трігон Агрі	49	Trigon Agri (Данія)
24	Інсеко	38	Armex Trading (Велика Британія)
25	Аграрна технологічна компанія	32	Володимир Школьник
	РАЗОМ	3 млн 20 тис. га	

Джерело: за даними газети "Дело", 21.10.2009 р. Ю. Михайлов.

Аналізуючи соціально-економічний стан орендодавців, є підстави для твердження, що вони більше потерпають від різних ускладнень, є мало захищеною соціальною групою. Орендодавці не завжди мають належну можливість відстояти свої інтереси, оскільки поодинокі, без засобів і коштів, протистоять у принципі об'єднаним, зі значно більшими ресурсами і можливостями, орендарям. Відсутність конкурентного середовища на ринку оренди землі та низька інформованість орендодавців відносно своїх прав сприяє монополізації цього ринку орендарями зі всіма наслідками, що звідси випливають. Орендодавцям необхідно об'єднатися, що могло б зміцнити їх позиції. Історичний досвід свідчить, що без певної ініціативи, без наявності єднаючого і організуючого осередку ніякого об'єднання не буде, особливо якщо врахувати наш менталітет.

Створення спілок орендодавців сприяло б розв'язанню ще однієї проблеми — дотримання вимог щодо збереження якісного стану земельних угідь. Адже згідно Закону "Про оренду земель", суб'єкти оренди повинні фіксувати якісні характеристики земельних ділянок для подальшого контролю за їх динамікою, а також в разі необхідності, обов'язкового відшкодування нанесеної ґрунту шкоди: виснаження, ерозії, хімічного забруднення та ін.

Особливої уваги щодо удосконалення орендних відносин заслуговують строки передачі земель в оренду, які на даному етапі є досить короткими.

Аналіз строків передачі земель в оренду показує, що найвищою є питома вага орендарів, які орендують землі на 4—5 років, і на які припадає відповідно за роками 56,4 і 61,4%. Але цей строк досить обмежений, він не забезпечує навіть одну ротацію сівозміни. Орендували землю 1—3 роки у 2001 р. 46% і знизилась у 2011 р. — 8% орендарів, що є суто тимчасовим явищем оренди землі й орендар не може дотримувати, навіть за бажанням, чергування культур у сівозміни, тому цей негатив у динаміці усувається у зв'язку з розвитком холдингових компаній в Україні, що розпочалося у 1994 році, коли Указом Президентом України № 224/94 "Про холдингові компанії, що створюються в процесі корпоратизації та приватизації". Масове створення формувань почалося створюватися у 2005 році і договори з власниками земель почали закрічатись на 49 років, які орендують сільськогосподарські угіддя у великих масштабах, мільйони гектарів.

За повідомленням Ю. Михайлова, у статті "Кучмини діти сповняють батьків наказ", найбільші компанії, які орендують великі масиви земель на-

ведено в таблиці 2. Як свідчать дані таблиці 2, серед цих орендарів землі, що орендують 3 млн 20 тис. га, більшість є не сільськогосподарські фахівці, а ті, які займаються торгівлею агропромислової продукції, закупають сировину, постачають засоби виробництва для сільського господарства. Співпрацюючи з іноземними партнерами реалізацію отриманих врожаїв здійснюють через офшорні зони цих держав, уникаючи податків.

Орендарі цих підприємств застосовують інноваційні технології вирощування сільськогосподарських культур, що є позитивним. Вони отримують високі врожаї в основному прибуткових культур: зернові, кукурудзу, соняшник, рапс, які становлять у межах 90 і більше відсотків посівних площ, широко застосовуючи мінеральні добрива (відсутні органічні), оскільки ці компанії зменшують тваринницькі галузі, або взагалі їх ліквідовують, що створює умови для мінералізації ґрунтів, зниження їх родючості.

Як свідчать дані, наведені в таблиці 2, серед цих орендарів землі, що орендують 3 млн 20 тис. га, більшість є не сільськогосподарські компанії, як уже сказано. Застосовуючи сучасну високопродуктивну техніку, комбіновані агрегати, сплачуючи високу заробітну плату кваліфікованим механізаторам, яких кілька осіб обробляють 4—5 тис. га орних земель, створюючи масове безробіття на селі, що є великим негативом розвитку сільських територій.

Розвиток названих агрохолдингових формувань в останні роки набуває все більшого зростання. За повідомленням Ю. Лупенка, М. Кропивка, М. Маліка та ін. (публікація "Розвиток аграрних холдингових формувань та заходи посилення соціальної спрямованості їх діяльності" — ННЦ "Інститут аграрної економіки", 2013 р.) у 2012 році сільськогосподарську діяльність здійснювали близько 129 агрохолдингових формувань, розмір площ земель на одне формування припадає біля 60 тис. га, які контролюють 8,7 млн га, 23,5% сільськогосподарських угідь.

Уже на даному етапі подальшого реформування земельних відносин науковці, політики, окремі урядовці та керівники місцевих органів влади, керівники аграрних підприємств, герої соціалістичної праці України, вважають, що земля в умовах ринкових відносин повинна мати її ринок і це правильно. Але ринок землі — це функція держави, яка повинна жорстко його регламентувати, визначити межі, які можуть бути продані (передані в оренду) одній особі (підприємству), що виробляє, переробляє сільськогосподарську продукцію і має для цього відповідний фах. Повинні бути чітко визначені засади використання землі за цільовим призначенням, збе-

реження її родючості. Мають місце і висловлювання, що держава повинна викупити землю у селян. Відомий аграрій, депутат кількох скликань К. Ващук на телеканалі "Верховна Рада" 31 травня 2008 року запропонувала, що землю держава повинна викупити у селян і продавати її для цільового використання. Але не зрозуміло, чому держава повинна викупити у селян землю, якщо вона була роздана безкоштовно.

Враховуючи допущені владою небезпечні ринкові реформи щодо роздержавлення і приватизації земель сільськогосподарського призначення група найвидатніших аграріїв України надіслала 17.02.2009 року "Звернення" до Президента України з обґрунтуванням допущених помилок у земельних відносинах і рекомендацією повернути розпайовані сільськогосподарські землі у власність держави.

"Звернення" до Президента Віктора Ющенка, колишніх Президентів Леоніда Кравчука і Леоніда Кучми, народних депутатів України, обласних, районних і місцевих рад.

Звернення підписали: Василь Ключ, Дмитро Моторний — двічі Герой Соціалістичної Праці, Володимир Плютинський — Герой Соціалістичної праці, Олександр Коросташов, Микола Васильченко — Герой України, Семен Антоненко — Герой України, Микола Зінчук — Герой Соціалістичної Праці.

Із усіх аграрних реформ, сказано у зверненні, пережитих нашим народом за останні півтора століття, найганебнішою виявилася так звана "земельна реформа", розпочата керівництвом незалежної України. В її основу була покладена ідея приватизації землі, яка відняла від хліборобів право на землю-ресурс виробництва, а від держави і народу (місцевих громад) — право на володіння земельною рентою, яка як продукт колективної праці має піти на розвиток соціально-виробничої інфраструктури місцевих громад та інші суспільні (державні) потреби, а не індивідуальні збагачення.

На жаль, ні Президент, ні урядовці не прислухались до глибоко обґрунтованих рекомендацій названих аграріїв щодо усунення земельних негараздів, повернення земель у власність держави, а навпаки з кожним кроком поглиблюються ці негативи, земля перетворюється у приватну власність відомих осіб, які набувають цього права, скуповуючи документи права на власність землі за безцінь.

Узагальнюючи сукупність різних підходів щодо врегулювання земельних відносин, та інноваційного розвитку виробництва в аграрних формуваннях, на наш погляд, вихід з такого складного становища належності сільсько-

господарських земель вбачається в тому, що земля як загальнонародна власність має бути повернена державі (суспільству) і їй належати. Приватна власність на землю зберігається у селян у межах присадибних ділянок передбачених законодавством України до 1—2 га (Степ), дачні ділянки, гаражі та будівлі.

Ринок землі повинен базуватися на передачі державою в оренду за встановлену плату та її продаж з досить жорсткими умовами раціонального використання та збереження її родючості, а також вилучення у тих осіб, які порушують ці вимоги. Саме такі умови створені в країнах з розвинутою ринковою економікою.

ВИСНОВОК

У результаті проведених досліджень встановлено наступне. Прийнята концепція роздержавлення і приватизації промислових підприємств — частково роздати безкоштовно за видані громадянам "Приватизаційні папери" з обґрунтуванням, що заробітна плата в Україні була низькою і населення не має відповідних коштів на викуп підприємств за власні кошти не відповідає дійсності. Станом на 01.01.1990 р. наявність коштів громадян, що зберігали у збербанках складала 85 млрд карбованців (руб.), що забезпечувало можливість викупити 28% фондів України. Ця концепція була прийнята свідомо, щоб була можливість безкоштовно придбати підприємства, визначеним особам, що і спостерігається у практиці приватизації в Україні.

Реформування власності земельних ресурсів сільськогосподарського призначення також була прийнята концепція безкоштовної передачі земель шляхом її паювання. Ця концепція також була прийнята свідомо, щоб була можливість скупити крупними бізнесменами за безцінь землі у селян, що і відбувається на практиці при викупі державних актів на право на земельну ділянку на практиці.

У статті обґрунтовуються заходи щодо повернення земель у власність народу (держави) і ринок земель — оренда і продаж здійснюється державою з чіткими умовами її використання.

Література:

1. Народное хозяйство СССР в 1991 году ежегодник госстатиздат ЦСУ СССР. — Москва 1991. — С. 85.
2. Земельний кодекс України прийнятий 25 жовтня 2001 р. // Економіка АПК, Міжнародний науково-виробничий журнал. — 2001. — № 11. — С. 3—50.
3. Указ Президента України від 10 листопада 1994 р. "Про невідкладні заходи щодо при-

скорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва"/№66694.

4. Указ Президента України "Про порядок паювання земель переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям від 8 серпня 1995 р."/№72095.

5. Ю. Михайлов. Кучмини діти сповняють батьків наказ // Газета "Дело", 21.10, 2009.

6. Шкільов О., Ібатуллин М., Музиченко А., Іванишин В., Бойко Л. Ефективність використання орендованих земель та збереження їх родючості/Монографія за ред. д.е.н., професора О.В. Шкільова. — ТОВ "Четверта хвиля", 2013. — 221 с.

7. Звернення до Президента В. Ющенка, колишніх Президентів Л. Кравчука і Л. Кучми, рукопис 17.02.2009 р. щодо повернення розпайованих земель у власність народу, держави.

References:

1. CSU USSR (1991), Narodnoe hozjajstvo SSSR v 1991 godu [The USSR national economy in 1991 Yearbook], Gosstadizdat CSU SSSR, Moscow, USSR.
 2. Verkhovna Rada of Ukraine (2001), "The Land Code of Ukraine", available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (Accessed 20 Nov 2013).
 3. President of Ukraine (1994), "Decree "About the urgent measures to accelerate land reform in agricultural production", available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/666/94> (Accessed 20 Nov 2013).
 4. President of Ukraine (1995), "Decree "On the procedure for sharing the land transferred to collective ownership of agricultural businesses and organizations", available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/720/95> (Accessed 20 Nov 2013).
 5. Mykhajlov, Yu. (2009), "Kuchma children the make full proof of parents ordered", Hazeta "Delo", vol. 21.10.
 6. Shkil'ov, O. Ibatullin, M. Muzychenko, A. Ivanyshyn, V. and Bojko, L. (2013), Efektyvnist' vykorystannia orendovanykh zemel' ta zberezhenia ikh rodiuchosti [Effective use of leased land and preservation of their fertility], Chetverta khvylya, Kyiv, Ukraine.
 7. Kravchuk, L. and Kuchma, L. (2009), Zvernennia do Prezydenta V.Yuschenka, kolyshnykh Prezydentiv L.Kravchuka i L.Kuchmy, schodo povnennia rozpajovanykh zemel' u vlasnist' narodu, derzhavy [Appeal to President Viktor Yushchenko, former president Leonid Kravchuk and Leonid Kuchma, to return the land of distributed to the ownership, nation, state], Kyiv, Ukraine.
- Стаття надійшла до редакції 20.11.2013 р.